

УДК 94:323.272]:[656.8+654.1]-057.3](477)“1917-1921”

I. С. Міронова

СЛУЖБОВЦІ ПОШТОВОГО ЗВ'ЯЗКУ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Розглянуто особливості функціонування поштової служби України в роки революції і громадянської війни за існування Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР і радянської влади. Приділено увагу роботі Генерального Секретаріату пошт і телеграфів, Міністерству пошти і телеграфу УНР, Народному Секретаріату пошт і телеграфів УСРР. Указано на випуск в обіг перших українських поштових марок з державною символікою. Зазначено на труднощі та недоліки в роботі поштової служби, що було спричинено частими змінами влади.

Ключові слова: пошта, революція, громадянська війна, Тимчасовий уряд, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, радянська влада.

Поштовий зв'язок є однією з найважливіших галузей будь-якої країни. За його допомогою здійснюється інформаційний обмін між приватними особами, державними діячами, військовими службовцями тощо. Особливо його роль посилюється в роки революцій, війн, інших важливих подій, які вимагають негайного отримання і передачі повідомлень. Історія української пошти 1917–1921 рр. наповнена бурхливими подіями. Революція, громадянська війна, руїна – усе це створювало атмосферу нестабільності та спричиняло шкоду всьому господарству зв'язку. Тим не менш, заповнити його у свої руки намагалися всі органи влади, які з'являлися, діяли і змінювалися на території України.

Проблема розвитку зв'язку в 1917–1921 рр. знайшла деяке відображення у загальних працях з історії пошти і телеграфу в Україні та Росії М. Псурцева [1], В. Мухіна, В. Мороза, П. Дюкова [2], Т. Замкової, О. Напханько, І. Меленчука [3] та ін. Але, незважаючи на ці праці, питання участі поштово-телеграфних службовців в революції та громадянській війні недостатньо розкриті у науковій літературі. Тому автор прагне висвітлити основні аспекти діяльності поштових установ за Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР і радянської влади.

З 23 лютого 1917 р. царський уряд запровадив жорстку цензуру на всі повідомлення з Петрограда, а Петроградське телеграфне агентство перестало передавати звістки. Інформаційна блокада, за допомогою якої царська адміністрація спробувала ізолювати столицю, була прорвана зв'язківцями. Уже з наступного дня петербурзькі зв'язківці почали передавати відомості про заворушення в столиці нелегально по службовому обміну. З 25–26 лютого, коли армія в Петрограді перейшла на бік повсталих, циркулярні депеші з Петрограда пішли потоком по всій країні [4, с. 74]. Але Україна в цей момент перебувала в інформаційному вакуумі. І лише вранці 3 березня 1917 р., після дозволу головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала О. Брусилова, преса повідомила про революцію у Петрограді.

Країну по суті в один день охопила політична ейфорія. За кілька днів березня на території України практично припинили існування органи царської адміністрації. На місцях владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські та повітові комісари [5].

Після падіння російської монархії Тимчасовий уряд О. Керенського перейменував Головне управління пошт і телеграфів у Міністерство пошт і телеграфів. Тимчасовий уряд змушений був приділяти значну увагу поштовій службі, незважаючи на існування більш оперативнішого телеграфного і телефонного зв'язку. У військовий час було досить складно забезпечити цілісність ліній передач. Тому неодноразово екстрені телеграми до кінцевого пункту призначення доставлялися саме поштою.

Тимчасовий уряд отримав також у спадок від самодержавної адміністрації поштову службу зі значною кількістю проблем: неуклоплектованість кадрами поштових установ, постійним дефіцитом бажаних навчатися на зв'язківця, що було викликано слабким, не відповідним часу, матеріальним забезпеченням, високим рівнем навантаження на службовців. З самого початку Міністерство пошт і телеграфів зіткнулося з проблемою, яка була пов'язана із демократичними перетвореннями. Утворені комітети поштово-телеграфних службовців отримали дозвіл на звільнення керівного складу установ, які запламували себе зв'язками з царською владою. Явище набуло загрозливого розмаху, так як одразу ж звільнялися висококваліфіковані кадри із значним досвідом роботи, і привносило у роботу відомства тільки розлад. З огляду на це, Міністерство, намагаючись опанувати ситуацію, із середини березня заборонило самовільно звільняти чиновників, характеризуючи дане явище, як акт свавілля. Запропонувало подавати скарги і залишило за собою прерогативу розслідування і звільнення чиновників [6, с. 80].

Закон, виданий 28 березня 1917 р., повинен був покращити становище зв'язківців. У першу чергу планувалося збільшити кількість особового складу установ і тим самим зменшити навантаження на працівників, підвищити чиновників у розрядах. Передбачалося три хвилі розширення штатів: перша – першого квітня, друга – першого липня, третя – першого жовтня і закінчити до січня 1918 р. Значна кількість чиновників, яких призначали на вищі розряди, відразу зіткнулася із проблемою – зростання по службовій драбині у більшості випадків передбачало переїзд на інше місце проживання, хоча вільних квартир майже не існувало, що гальмувало процес поповнення кадрами поштові установи [6, с. 81].

Поруч з поштовою службою, яку перебрав на себе Тимчасовий уряд, в історії української пошти окремим, хоча й невеликим за часом, стоїть період існування незалежної Української Народної Республіки. Російська революція стала поштовхом для піднесення національно-визвольного руху українського народу. 4

березня 1917 р. у Києві було оголошено про утворення Української Центральної Ради, про що вона негайно повідомила Г. Львова і О. Керенського.

28 червня 1917 р. на засіданні Малої Ради було сформовано перший український уряд – Генеральний Секретаріат, який керівництво поштою і телеграфом доручив російському есеру, викладачу Київського університету О. Зарубіну [2, с. 124]. Тимчасовий російський уряд, у свою чергу, видав документ, що обмежував владу Центральної Ради. Вона поширювалася лише на губернії північної та південно-західної України, а саме: Київську, Подільську, Волинську, а також Чернігівську без чотирьох північних повітів. Але Жовтневий переворот, який повалив Тимчасовий уряд, привніс свої корективи у діяльність Центральної Ради. Готуючись до перебрання у своє відомство усіх ділянок урядування в Україні, вона 25 листопада 1917 р. поповнила свій виконавчий орган новими генеральними секретарями – із справ військових, продовольчих, шляхів, пошти і телеграфу, а наступного дня поширила свою владу і на губернії, відрізані “Тимчасовою інструкцією” [7, с. 208-209].

4 січня 1918 р. Генеральний Секретаріат пошт і телеграфів направив начальникам поштово-телеграфних округів (Київ, Одеса, Харків, Катеринослав, Кишинів, Ростов та 4 і 5 відділам перевезення пошт по залізницях) циркуляр № 119 щодо складання планів поштової мережі на демократичній основі, з урахуванням думок усіх управ Української Республіки. При цьому зазначалося, що дозвіл на відкриття поштових установ, який видаватиме Петроградське Міністерство, нині не дійсний. Водночас вказувалося, що відкриття великої кількості таких установ неможливо через тяжкий фінансовий стан державної казни [2, с. 125].

Революційні роки позначені нестабільністю становища, викликану частою зміною влади і громадянською війною. Щоб підвищити, наприклад, прибутковість галузі і таким чином мати змогу збільшити платню чиновникам, з 15 січня 1918 р. на один рік було на 100 % піднято тарифи на пересилання та доставку поштових відправлень і телеграм. Такі заходи вносили розлад, гальмували процес впорядкування роботи пошти, а розпорядження нової адміністрації не до кінця однаково сприймалися населенням.

Незважаючи на труднощі, в яких перебувала Центральна Рада, нею було зроблено спробу запровадити засади, які мали б формувати пошту за європейськими зразками. Вживалися заходи до поліпшення роботи поштових установ, переходу до українізації [2, с. 125]. Зокрема, на початку грудня 1917 р. в Одесі поштово-телеграфні службовці заснували гурток, основним завданням якого було працювати як на політичний, так і на культурно-національний ниві на користь України. Гуртківці закликали до створення подібних гуртків у всіх містах України. Політичним гаслом для них був заклик до створення в Росії федеративної республіки з автономною Україною та відкриття українських шкіл [9, арк. 100]. 9 березня 1918 р. в поштово-телеграфних установах УНР було запроваджено свято на честь пам'яті Т. Шевченка [10, арк. 1-1 зв.].

Війна радянської Росії з УНР наприкінці 1917 – на початку 1918 р. призвела до посилення й збільшення обсягу роботи поштово-телеграфних службовців. Згідно з розпорядженням Генерального секретаря пошт і телеграфів Стефана від 30 грудня 1917 р. належало затримувати всі телеграми, зі змісту яких можна було побачити, що вони шкодять Українській Народній Республіці, Генеральному Секретаріату або спокою в містах. Зокрема, затримувалися телеграми від Міністерства пошт радянської Росії і комісара Алілова. Також заборонялося будь-яким організаціям і партіям вмішуватися у справи поштово-телеграфних установ УНР і призначати на пошту, телеграф і телефон власних комісарів або цензорів [11, арк. 21].

Після прийняття Центральною Радою IV Універсалу Генеральний Секретаріат УЦР-УНР було перетворено на Раду Народних Міністрів УНР. У зв'язку з чим Генеральний секретаріат пошт і телеграфів також змінено на Міністерство пошти і телеграфу, міністром якого призначено М. Шаповала. 14 січня 1918 р. телеграмою він сповістив про прийняття Центральною Радою IV Універсалу і закликав усіх поштово-телеграфних службовців організувати “велику працю відповідно інтересам нашої держави” [12, арк. 26]. Наказом М. Шаповала від 1 березня 1918 р. заборонялося передавати поштою, телеграфом і телефоном жодних розпоряджень російського уряду – Ради Народних Комісарів, а також “зрадників української Держави – народних секретарів, які хочуть підбити Самостійну Українську Державу, як це було за царів, під російське ярмо”. Невиконання цього наказу каралося як за державну зраду. Заборонялося також приймати і пересилати поштою УНР будь-які російські газети, журнали і друковані відозви. З поштово-телеграфних установ наказувалося познімати герби Російської Держави [9, арк. 1-1 зв.].

Величезну увагу М. Шаповал приділяв вивченню поштово-телеграфними службовцями української мови. Ще наприкінці грудня 1917 р., у зв'язку з отриманням поштово-телеграфними установами частих скарг на наявність помилок в телеграмах, написаних українською мовою, що часто спотворювало їх зміст, начальник Одеського поштово-телеграфного округу Цемнолонський наказував уважно ставитись до складання телеграм і не допускати помилок [12, арк. 27]. М. Шаповал, у свою чергу, наказом від 4 березня 1918 р. наказував усім урядовцям поштових, телеграфних і телефонних установ УНР негайно приступити до вивчення української мови і орфографії, “щоб на протязі трьох місяців усі урядовці вже володіли українською мовою”. Ця вимога була головною при призначенні на вищі посади в установах зв'язку [9, арк. 1-1 зв.].

До заслуг Центральної Ради варто віднести випуск в обіг перших українських поштових марок з державною символікою. На підставі закону Центральної Ради від 18 квітня 1918 р. замість вилучених з обігу розмінних монет почали випускати “марки-шагівки” (марки-гроші), що “ходять нарівні з дзвінкою монетою”, на загальну суму у 60 млн крб з номіналом 10-50 шагів. На марках були зображені наступні сюжети: 10 шагів – Тризуб на тлі стилізованого зображення Сонця, від якого розходяться промені над Землею; 20 шагів – селянин з косою, зображення Тризуба; 30 шагів – алегорія “Молода Україна” (дівоchen голова у вінку); 40 шагів – Тризуб в обрамленні рослинного орнаменту, внизу праворуч – два схрещені поштові ріжки; 50 шагів – номінал марки “50 шагів”, обрамлений рослинним орнаментом у вигляді вінка з двома схрещеними

поштовими ріжками у верхній його частині. Малюнки для перших двох марок виконав А. Середа, три інших – Г. Нарбут. Вони друкувалися в київській друкарні Василя Шульженка (вул. Пушкінська, 6) і в одеській друкарні Юхима Фесенка на тонкому картоні, із зубцями і без клею. На звороті було зображено герб УНР (тризуб) і подано напис у чотири рядки українською мовою: “Ходить нарівні з дзвінкою монетою” [13]. Але застосувати у життя обіг цих марок Центральна Рада не встигла.

Першу серію марок державної пошти УНР (п'ять купюр з номіналом 10-50 шагів) випущено в обіг у липні 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського. У червні того ж року в Києві видано шість гербових марок із номіналом 40 шагів – 10 крб [14, арк. 148]. Крім того, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, з 1 вересня в Україні припинявся обіг старих марок Російської імперії без накладення на них наддруківки українського герба “тризуба” [15, арк. 351]. Наддруківки робилися в Києві та Одесі ручними штампамі з металу, гуми і дерева. У залежності від засобу виробництва та малюнка відомі шість основних типів наддруківок. Номінали перших марок УНР були позначені у шагах і гривнях, притому одна гривня дорівнювала 100 шагам, а один рубль – двом гривням. Листи та поштові листівки, що збереглися, свідчать про те, що марками з тризубом користувалися до 1923 р. [2, с. 126]. Після падіння Гетьманату П. Скоропадського випуском таких марок користувався уряд Директорії УНР.

Часті зміни влади вносили безлад у роботу пошти. При Гетьманаті не існувало керівництва зв'язком, що спричинило до припинення перевезення пошти за межі України. Вихідна й вхідна кореспонденція з квітня до грудня 1918 р. лежала не відправлена і не вручена адресатам [2, с. 129].

Для покращення роботи установ зв'язку, на початку липня 1918 р. начальники поштово-телеграфних округів отримали наказ щодо виконання закону Української Держави “Про урочисту обітницю службовців” такого змісту: “1) Урядовці, що на державній службі цивільних відомств Української Держави, а також ті особи, що знов мають вступити на цю службу, повинні дати таку обітницю на вірність Українській Державі: “Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут”; 2) Коли особи, що зазначено в 1-му артикулі цієї постанови, відмовляться від урочистої обітниці, то їх не приймається на службу, а ті, що вже мають на службі, звільняються від неї” [16, арк. 213]. Крім того, за гетьманування П. Скоропадського, велика увага приділялась освіті зв'язківців, для підвищення якої при поштово-телеграфних установах відкривалися курси для обов'язкового навчання української мови, історії, географії та культури України [17, арк. 365-366 зв.].

Після падіння Гетьманату 14 листопада 1918 р. влада в Україні перейшла до Директорії, було відновлено Українську Народну Республіку. Сталися зміни і в поштово-телеграфній службі, зокрема, відновлено Міністерство пошт і телеграфів УНР, звільнено з посад службовців, що підтримували Гетьманщину, не підтримували незалежність України і тих, які не мали українського громадянства [18, арк. 24, 26, 32, 48].

Уряд УНР прагнув до міжнародного визнання. З цієї метою було надіслане звернення і до Всесвітнього поштового союзу з проханням прийняти до нього Україну. Але прохання не задовольнили, оскільки в Україні ще не було дипломатичних відносин з державами, що входили до ВПС [2, с. 127].

Важке економічне становище України, постійно зростаюча інфляція спонукали до змін тарифів на оплату поштово-телеграфної кореспонденції. Так, у розпорядчому листі від 11 травня 1920 р., надісланому місцевим поштовим установам Міністерством пошт і телеграфів УНР, яке перебувало тоді у Кам'янці-Подільському, пропонувалося провести передрук марок шляхом накладання грифів. На марку в одну копійку, зокрема, накладався гриф номіналом в одну гривню, на 5 коп. – 10 грн, на марку в один карбованець – 500 грн [2, с. 126]. Усі українські поштові марки були в обігу на території Української РСР ще деякий час після залишення її Директорією УНР. Найпізніша підтверджена дата – 5 липня 1921 р. (Катеринослав) [19].

Серйозно до діяльності поштово-телеграфної служби відносився й уряд радянської влади. Менш ніж через місяць після перемоги Жовтневої революції у Петрограді, 5 грудня 1917 р. у Харкові 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів проголосив про створення першого робітничо-селянського уряду України. Відповідне місце в ньому посіло Народне Секретарство (Секретаріат) пошти і телеграфів УСРР на чолі з Я. Мартьяновим. Діяльність Народного Секретаріату тривала чотири місяці. У залежності від обставин він змінював місце розташування (Харків, Київ, Полтава, Катеринослав, Таганрог). У грудні 1918 р. у складі тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України, утвореного 28 листопада у Курську і названого Радою Народних Комісарів, існував відділ пошт і телеграфів, який 20 лютого 1919 р. був перейменований у Народний Комісаріат, що діяв до 25 вересня того ж року. Було скасовано систему управління поштово-телеграфними установами по округах. Натомість створювалися губернські управління [2, с. 129-130].

Народне секретарство пошт і телеграфів розпочало свою діяльність із заміни чиновників старого царського апарату, особливо тих, що не виявили лояльності до влади і активно протидіяли її заходам. Крім державних органів були утворені так звані “Ради 15-ти”, найбільші з яких наглядали за роботою поштовиків Катеринославського та Харківського поштово-телеграфних округів. До останнього входили також Ростов-на-Дону та повіти, включаючи Таганрог. Ради розглядали питання діяльності органів зв'язку у частині роботи людей, нерідко втручалися у кадрову політику, стежили за тим, щоб на підприємства не просочилися “ворожі елементи”. Вони ж інформували Народного Секретаря Я. Мартьянова про свої рішення.

На початку 1919 р. організаційним розпорядженням Наркомпошти РРФСР було встановлено нові оклади для поштово-телеграфних службовців, зокрема, 276 руб. на місяць для листонош. Службовців пошти поділили на 10 категорій у залежності від посад. Керівник найвищої, 10-ї категорії – поштовий директор або ж начальник контори поза розрядом мав одержувати 800 руб.

Відродження пошти, організація її на нових засадах проходили важко. Не вистачало приміщень, матеріалів, техніки, паперу. Постійні зміни місця розташування штабу галузі змушували Народного Секретаря пересуватися по країні у спеціальному вагоні. Тут же була канцелярія, гроші Секретарства, телеграфні апарати і охорона.

До назви посад поштових працівників додавалося слово “революційні”. Так, були “революційні контролери”, “революційні робітники” тощо. Це положення відбивалося і в назвах установ. Було розпорядження розіслати по всіх установах нову форму найменування Рад, які були при кожному поштово-телеграфному округу і великих конторах. Наприклад, “Рада поштово-телеграфних революційних працівників Харківської поштівкової контори”. Працівники пошти вважалися мобілізованими і як тиліві установи Південного фронту відповідали перед владою і революцією на рівних з військовослужбовцями [2, с. 130-132].

Отже, у складний для України період 1917–1921 рр. по черзі існували поштово-телеграфні структури Тимчасового уряду, Української Народної Республіки, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР, радянського уряду. Часті зміни влади вносили безлад у роботу установ зв'язку, що супроводжувалося звільненням службовців, уповільненням роботи установ та іншими негативними явищами. Існування української пошти УНР, яка намагалася запровадити у життя засади, які мали б реформувати пошту за європейськими зразками, не було довготривалим, але вона вписала свою сторінку в історію незалежної України. Радянський уряд, прийшовши до влади в Україні, заклав основи правил ведення поштової справи, які, частково успадковані від попередніх режимів, діяли впродовж наступних десятиріч.

Джерела та література

1. Псурцев Н. Д. Развитие связи в СССР 1917-1967 гг. / Н. Д. Псурцев. – М.: Связь, 1967. – 479 с.
2. Від гір до Інтернету: Нариси з історії української пошти / В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков та ін. – К.: Аспект, 2002. – 327 с.
3. Дніпропетровський поштамт – 100 років. Він зв'язує міста, поєднує людей / Т. Замкова, О. Напханько, І. Меленчук та ін. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 104 с.
4. Шапошников Г. Н. Временное правительство и информационные коммуникации России в марте – сентябре 1917 г. / Г. Н. Шапошников // Февральская революция 1917 года в России: история и современность / Под ред. А. Д. Кириллова. – Екатеринбург: Изд-во “Уральский рабочий”, 2007. – С. 74-83.
5. Юркова О. Центральна Рада. Як через телеграф російська революція докотилась до України [Електронний ресурс] // DsNews. – 2017. – 16 березня.
6. Федорченко О. В. Політика кадрового забезпечення поштових і поштово-телеграфних установ півдня України за тимчасового уряду в 1917 р. / О. В. Федорченко // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. Вип. 3. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 80-85.
7. Барановська Н. М. Взаємовідносини УНР і більшовицького раднаркому у контексті загарбницької політики Росії стосовно України після проголошення Третього Універсалу Центральної Ради / Н. М. Барановська // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції “Зовнішньополітична та військова агресія Росії щодо незалежності України у ХХ ст.: історія і сучасність” (19-20 червня 2012 р.). – С. 206-212.
8. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. Р – 591, оп. 1, спр. 2, арк. 100.
9. ДАХО, ф. 82, оп. 1, спр. 416, арк. 1-1 зв.
10. ДАХО, ф. 82, оп. 1, спр. 413, арк. 21.
11. ДАХО, ф. 82, оп. 1, спр. 411, арк. 26.
12. ДАХО, ф. 82, оп. 1, спр. 413, арк. 27.
13. Символи на марках УНР, Української Держави, ЗУНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uht.org.ua/forum/viewtopic.php?p=4368>
14. ДАХО, ф. Р – 789, оп. 1, спр. 4, арк. 148.
15. ДАХО, ф. 82, оп. 1, спр. 413, арк. 351.
16. ДАХО, ф. 82, оп. 1, спр. 411, арк. 213.
17. ДАХО, ф. Р – 591, оп. 1, спр. 4, арк. 365-366 зв.
18. ДАХО, ф. Р – 798, оп. 1, спр. 13, арк. 24, 26, 32, 48.
19. Поштові марки державної пошти України 1918-1923 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bookster.com.ua/poshtovi-marky-derzhavnoyi-poshty-ukrayiny-1918-1923-rr/>

Mironova I. Postal officials in the Ukrainian revolution of 1917-1921

It is researched the activity of the post service during the Provisional Government, the Central Council, Hetmanate by P. Skoropadskyi, the Directorate of UNU, and the Soviet power. Special attention is paid to the work of the General Secretariat of Posts and Telegraphs, UNR's Ministry of Post and Telegraph, People's Secretariat for Posts and Telegraphs of the UkSSR. It is noted the release of the first Ukrainian stamps with state symbols. It is pointed the difficulties and the deficiencies in the postal service, which was caused by frequent changes of government.

Key words: post, revolution, civil war, Provisional Government, Central Council, Provisional Government, Hetmanate, Directorate of UNU, Soviet power.